

UOT 821.512.161

XIX ƏSR QƏRB SƏYAHƏTNAMƏLƏRİNDƏ OSMANLI EVLƏRİNİN MEMARLIQ XÜSUSİYYƏTƏRİ

Ülkər SƏMƏDOVA*

*Açar sözlər: Osmanlı, səyahətnamə, qərb səyyahları, tikililər, türklər***XÜLASƏ**

Həmin dövrdə Osmanlı torpaqlarına gələn səyyahlar əsasən diplomatlar və onların yaxınları olmuşdur. Tanış olduğumuz səyahətnamələrdə açıq-aşkar görünür ki, səyyahların məqsədi təkcə Osmanlı torpaqlarını gəzmək yox, həmçinin burada olan məlumatları öz ölkələrinə ötürmək olub. Səyahətnamələr ölçü baxımında fərqlilik göstərir. Bəzi Osmanlı şəhərləri haqqında ətraflı məlumatlar verilsə də, bir çoxu haqqında qısa məlumatlar verilmişdir.

Səyahətnamələr yazıçıların ölkə daxilində və ölkə xaricində etdikləri səyahətlərdə gördükləri yerlərin maraqlı, müxtəlif olan tərəflərini səmimi bir tərzdə yansıtdıqları yazılardır.

İnsanın təbiəti budur ki, o həmişə yeni yerlər və yeni yerlərdə yaşayan insanlar haqqında nəşə öyrənmək istəyir. Bu maraq insanı həmin yerlərə gedib onu tanımağa sövq etmişdir. Səyahətnamələr səyahətin edildiyi coğrafiyanın o günkü sosial, iqtisadi və təhsil xüsusiyyətlərini yansıtməsi ilə yanaşı tarixi, hətta coğrafi xüsusiyyətlərini, oradakı həyat tərzini sadə bir dillə anlatması ilə də ədəbi bir xüsusiyyət daşıyır. Bizim bu məqalədə incələyəcəyimiz mövzu qərb səyahətnamələrində Osmanlıdakı tikililərin xüsusiyyətləri və memarlıq tərzləridir.

Anadoluda tikilən hər bir binada, bəzi istisnalar xaric, yunan ustaların əl izləri vardır. Xüsusilə çeşmə və arxların tikintisində məşhurlaşan yunanlar, türklərin yaşadıqları evlərin inşasında da işləmişlər və ərsəyə gətirdikləri işlərin gözəlliyi ilə tanınmışlar.

Uliam Mişel Ramsey türklərin çətin bir işin altına girmək istəmədiklərindən olduqca sadə evlər inşa etdiklərini, bu səbəbdən də memarlıq baxımından gözəl bir evlə qarşılaşdıqlarında “əgər bir türk, sığınacaqdan daha gözəl bir yerdə yaşayarsa, bilin ki, onu bir yunan inşa etmişdir” ifadəsini işlətməmişdir (12, s. 34-125).

Cems Elsvörs De Kei, İstanbulda bir evin necə inşa edildiyinə və dəyərinin nə qədər olduğuna dair önəmli detallar paylaşmışdır. Olduqca balaca hazırlanan bina bünövrəsini təşkil edən taxtaların mısmaqlarla bir-birinə bərkidildiyini, sonra dam örtüyünün düzəldiklərini və sonra döşəməyə kiremitlərin döşəndiyini yazır. Tavanların nazik taxtalardan düzəldiyini bildirən De Kei, üstlərinə vurulan böyük taxta parçalarının fərqli rənglərə boyadıldığını və bunun çox gözəl göründüyünü öz yazısında bildirir. Pəncərələrdə əgər şüşə istifadə olunacaqsə, Fransız üslubuna müraciət olunduğunu və bayır hissədən dəmir barmaqlıqlardan istifadə edildiyini diqqətə çatdırır (3, s.98-106).

Amma türklərin tikdirdikləri bir tikililərər gördükdə onu bərpa etməmələri səyyahların diqqətini çəkmişdir. Hətta üst mərtəbələrə çıxmaq üçün tikilən nərdivanlar sökülsə belə, onun təmir olunmaması qeydlərə yansımışdır. Türklərin çürüməyə başlayan binalarını təmir etməmələri və tez bir vaxtdayenisini inşa etmələri səyyahları təəccübləndirən nüanslardan idi. Onlar Anadolunu gəzərkən “xarabalığı xatırladan evlər” ilə “tərk edilmiş evlər” ifadələrini tez-tez istifadə etmişlər. Uliam Mişel Ramsey, bu mənada Konyanı nümunə olaraq göstərmiş və bura üçün “ölülər şəhəri” ifadəsini istifa-

**f.ü.f.d., AMEA ak. Z.M. Bünyadov adına Şərqsünəşliq İnstitutu
E-mail: ulkerkudretkizi@gmail.com*

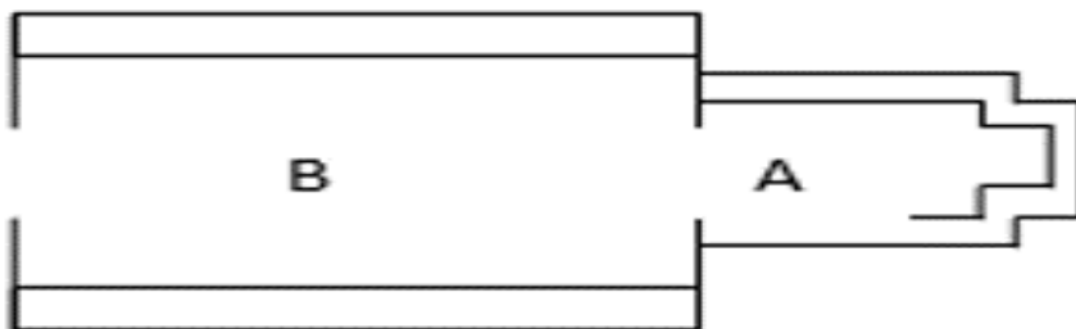
də etmişdir. “Şəhərə daxil olanda kərpicdən tikilmiş, damsız, boş, viranə evlərlə qarşılaşırsınız” deyən Ramsey, eyni vəziyyətdəki Kayserinin 1890-cı illərdəki erməni təsiri ilə yeniləşməyə başladığını, ancaq türklərin bəzi binaları xaric, demək olar hər binanı çürüməyə doğru getdiyini dilə gətirmişdir (12, s.90-213).

Oubrei De Verisə bu vəziyyətin sadəcə Anadolunun iç bölgələrində kənd və qəsəbələrində rast gəlinmədiyini; İstanbuldakı küçə və məhəllələrdə də oxşar mənzərələrlə qarşılaşdığını dilə gətirmişdir (4, s.67-90). Cems Vebster, taxtadan inşa edilən İstanbuldakı evlərin təmir edilmədiyini və çox pis göründüyünü vurğulayır. Albert Smit dəvələrin köhnə və çürümüş vəziyyətdə olduqlarını qeyd edən səyyahlardandır. Əsas dirəkləri qırmızıya boyanmış evlərin pis vəziyyətdə olanlarının təmir edilmədiyini dilə gətirən səyyah dağılmış olanların qalıntılarının da olduğu kimi qaldığını ifadə etmişdir. Ulliam Con Hamilton Gümüşhanedən Bayburta doğru yola düşdüklərində evlərin sadəcə ön tərəfinə divar inşa edilib digər hissələrindəğların yamaclarına yaslandığını qeyd edərəkən, 1876-cı ildə Anadoluda torpaqlarını ziyarət etmə fürsəti əldə edən Fred Börnabi, dağ ətəyində olan və Asra Yozgat adında bir kənddən bəhs etmişdir. Burada evlərin təbiətdən faydalanaraq tamamilə ağacdən tikildiyini diqqətə çatdırmışdır. Düzbucaqlı şəkildə ayrılan bir sahənin dərin qazılması və ağaclarla divarlarının düzəldilməsi ilə binaların tikildiyini yazan səyyah, evlərin ağac parçaları ilə ikiy ayrıldığını, bir tərəfdə heyvanların digər tərəfdə də ev əhalisinin qaldığını ifadə etmişdir. Damsız olan böyük bir dəliyin havalandırma məqsədi ilə qoyulduğunu və qış aylarında bu dəliyin bağlandığını yazır. Ailələrin böyük nüfusa sahib olduğunu da sözlərinə əlavə edən Fred Börnabi 12uşağın bir yerdə yatdığı informasiyasını da verir. Asra Yozgat adlı bölgəni keçdikdən sonra çatdıqları Kavaklı kəndi çıxışında gördüyü evlərin divarlarının isə mərmərlə bəzdildiyini deyən səyyah, ətraf yerlərdə çoxlu mərmər mədənlərinin olmasını buna bir səbəb kimi göstərir (2, s.45-87).

Evlərin üst mərtəbələrində balkonun olması və evlərdə çoxlu pəncərə olmasının da sosial bir səbəbi vardır; həmçinin pəncərələrin barmaqlıqlarla bağlanması da təhlükəsizliyə görə atılmış bir addım idi. Şəxsi karyerası olmayan və demək olar ki, evə məhkum bir həyat tərzini keçirən qadınlar küçəni rahat görsünlər, qarşı evdəki qonşularını rahat görə bilsinlər deyər, qısacası sosiallaşmaq və təhlükəsiz bir şəraitdə yaşamaq üçün belə bir memari struktur mənimsəmişlər. Belə ki, Çarlz Pertusier, evlərin üst mərtəbələrində olan bayırdan heç bir dəstəyi olmayan balkonlar sayəsində küçədə baş verən hadisələri rahat şəkildə izləmək imkanı verir. Xanım Muller pəncərələrin dəmir barmaqlıqlarla örtülüb olmasının səbəbini qadınların təhlükəsizliyinin təmin olunması şəkildə ifadə etmişdir. “Kasib ailələrin evlərində ev işlərini qadınlar etdikləri üçün bütün pəncərələr dəmir barmaqlıqdır, varlı ailələrin evlərində isə qulluqçular işlədi üçün sadəcə kişilərin daxil olması qadağa olunan “hərəm” otaqlarının pəncərələrinə barmaqlıqlar taxılır. Qadınların girməsinin qadağa olduğu və kişilərin otağı olaraq adlandırılan “salamlıq” da dəmir barmaqlıq yoxdur (11, s.123-167).

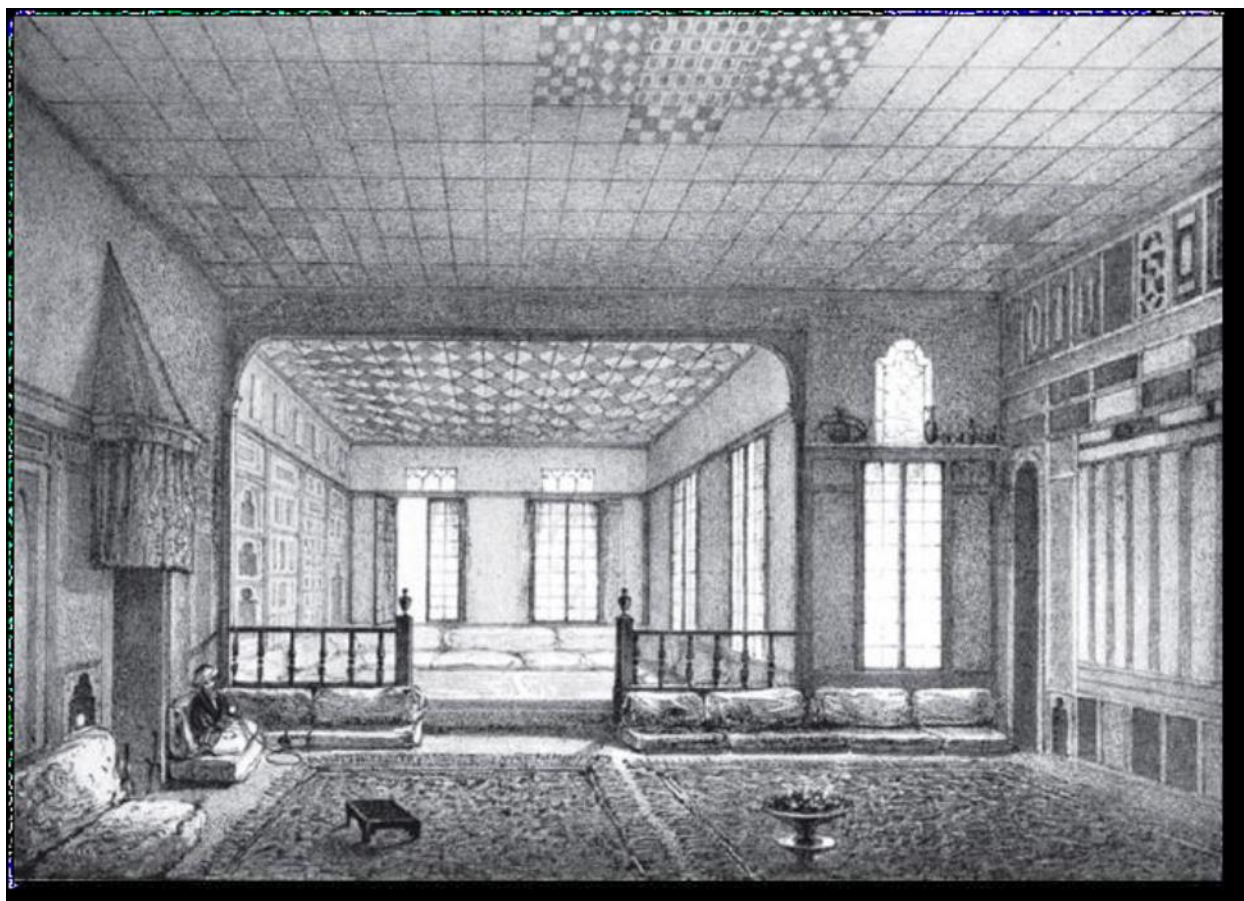
Evlər tikiliş vaxtı mənimsənilən bu tərz memarlıq xüsusiyyətləri, əslində, içində hansı millətin insanların yaşadığına aid önəmli bir ipucu verir. Səyyahlar hər hansısa bir məhəlləyə girdiklərində evlərə baxmaqla orada kimlərin yaşadığını bilmək olduğunu dilə gətirir. Pertusier İstanbulda ziyarət etdiyi evlərin bir-birilərinə yaxın inşa edilmələrindən, pəncərələrinin dəmir barmalıqlı olmasından və qırmızı rəngindən türklərə aid olduğunu asanlıqla anlaşıldığını söyləyir .

Ulliam Nassau 19 sentyabr bazar günü Lord Stratford ilə nahar etdiklərini söyləmiş və yaşadığı evi müşahidə etmək imkanı əldə etmişdir. Nassau evin böyük olmasa da gözəl göründüyünü bildirir, türk stilinə uyğun olaraq inşa edilmiş iki otağı olduğu haqqında məlumat verir. Ulliam Nassau evin bir sxemini çəkir və anladır “A otağına sadəcə B otağından girmək mümkündür. Otağın ətrafında pəncərələr və divanlar vardır. Bayıra doğru çıxıntı suyun üzərindədir, Boğaza və Qara dənizə baxır. Sxemdə iki çizgi ilə göstərilən hissə pəncərə və divanların olduğu yerdir (10, s. 36-98).

Ulliam Nassaunun təsvir etdiyi evin sxematikgörüntüsü

Evlərin dizaynında sadəlik, özünü daxildə də göstərməkdədi. Divarlar xüsusilə ağ rənglidir və bər-bəzəkdən uzaqdır. Alfred Kolbek İslam dininə zidd olduğundan bu tikililəri heç bir şəkildə, heyvan şəkillərinin asılmadığını dilə gətirərkən, otaqlarda bəzək olaraq sadəcə silahların divarlara asıldığını söyləmişdir.

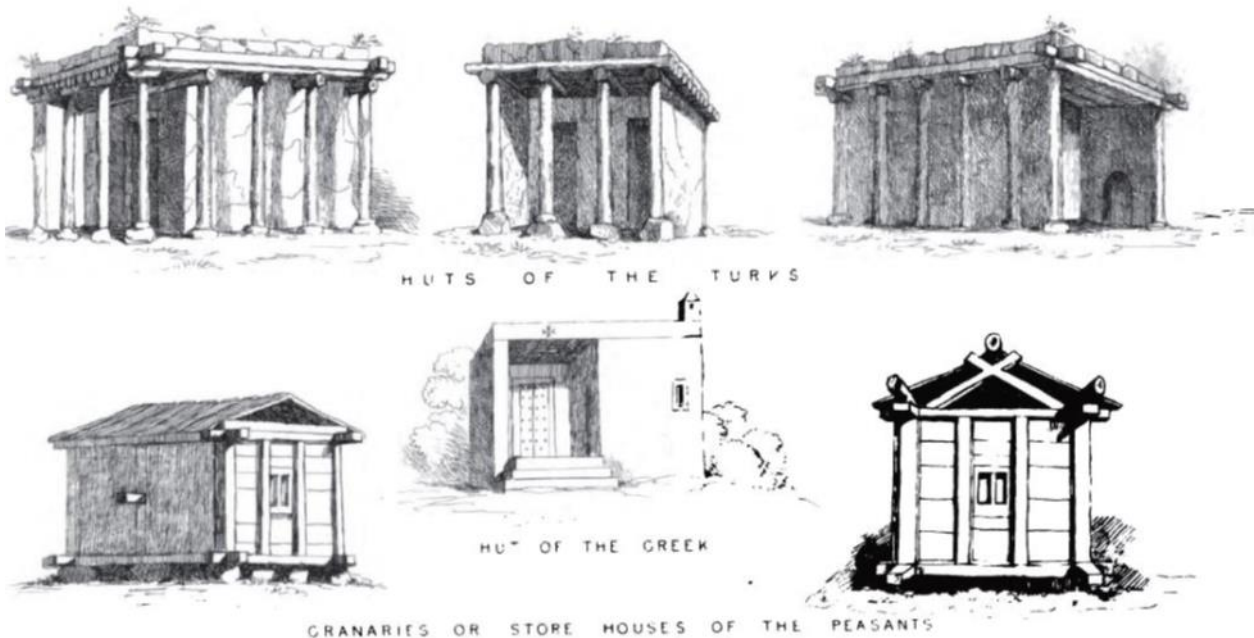

Bir türk evinin daxili görüntüsü

Masa və oturmaq istifadəsi türklər arasında bilinmədiyi ancaq səyyahlar tərəfindən xüsusilə-toxunulan mövzulardandır. Tomas Sornton yeməyin misdən düzəldilən geniş bir sinidə gətirildiyini və insanların onun ətrafında bardaş qurub yerə oturduklarını, Anri J. Van Lennep türklərin evlərində divanların ən çox rəğbət görən mebel növü olduğunu bildirir və hər otaqda bir dənə olduğunu qeyd edir. Divanların gündüz oturmaq üçün, gecə isə yatmaq üçün istifadə olunduğunu söyləyən Edvin

Pirs, hər evdə gecələri örtünmək üçün istifadə olunan və gündüzləri rulon şəkildə bükülmüş evin bir küncünə qoyulan yorğanların olduğundan bəhs edir (8, s.78-103).

Türklərin evlərindəki sadəlik Adolphus Sladein mebellər haqqında verdiyi məlumatda görünür. O, “Türkiyədə evlərin mebeli bir çadıra yerləşəcək qədərdir” yazaraq kreslo çıxarıldığında bütün evin əşyasının iki uzunqulaq ilə dola biləcək böyüklükdə olduğunu” diqqətə çatdırır. Səyyah bir neçə metal qab, bir metal sürəhi, bir neçə ədəd bardaq və şərbət dolçası, yorğan və yataq örtükləri, iki-üç ədəd palaz, pərdə və kreslo – bir türkün evinin əşyalarını bu şəkildə sıralayır. Anadolu kəndlərindəki bütün evlərin bir – birinə bənzədiyini söyləyən Çarls Fellous, Assosda qaldığı bir evi belə təsvir edir “küçədən baxıldığında kvadrat şəkildə bir qutu görünür. İçərisi təxminən 6-7 metr genişliyindədir. Bir – birilərinə palçıq ilə yapışdırılmış, fərqli şəkillərdəki daşlardan inşa edilmişdir, damı düzdür və torpaq ilə örtülmüşdür. Kiçik bir silindir ilə torpaq sıxışdırılır və binanı sudan qoruyur. Pəncərələri yoxdur, bu səbəbdən işıq sadəcə qapıdan girməkdədir. Qapıların kilidi yoxdur sadəcə bağlandıqdan sonra arxalarına taxılan bir parça taxta vardır. Divarlar və tavan, içinə saman qarışdırılmış palçıqdan düzəldilmişdir” (5, s.6-98).

Türk daxmaları və antik yunan daxmaları ilə kəndlilərin anbarları

Edmund Spenser türklərə məxsus çoxlu kənd və qəsəbə kimi Hopanın da pərişan bir halda olduğunu söyləmiş; burada yaşayan insanların kənar yerlərdən nümunə alıb da gözəl evlər inşa etmədiklərindən və demək olar ki, mağaraya bənzər yerlərdə yaşadıklarından söz edir. Evlərin dam və divarlarının otlarla örtüldüyünü, bəzi evlərdə ağac budaqlarının palçıq ilə divara vurulduğunu, bəzilərinə də günəbaxan yarpaqlarının istifadə edildiyinin şahidi oluruq. Oxşar bir nümunəyə Anri Fanşev Tozerin qeydlərində də rast gəlmək mümkündür. Səyyah, Dersim bölgəsi yaxınlığında “Grolla” adında bir kəndə ziyarət etdiklərini və əhalisi tamamilə Kürd olan bu kənddə evlərin böyük hissəsinin torpağın altına doğru inşa edildiyini söyləmiş, damların üstünün təzək ilə örtüldüyünü yazır (13, s.23-46).

Hər nə qədər də bölgələr arasında coğrafi qaydaların təsiri ilə fərqli tikililər ilə qarşılaşılsa da, bir qəsəbənin öz sərhədləri içində də fərqli tərzlərlə qarşılaşmaq mümkün olmuşdur. Ərzurumda qəsəbə mərkəzindəki evlər ilə çəmənliklərə yaxın evlərin bir-birindən fərqli xüsusiyyətləri olduğunu ifadə edən Robert Kurzon, mərkəzdə daşdan, bir mərtəbəli və damı düz geniş evlərin olduğunu yazır.

Türklərin xüsusilə evləri istiləşdirmə qaydaları səyyahların diqqətini çəkmişdir. Belə ki, səyyahlar evlərdə baca olmadığını gördükdə insanların necə isindikləri soruşmuşlar. Tomas Sornton, bəzi mətbəxdən başqa evlərin heç birində baca olmadığını vurğulayır; qadınlara aid hərəmlərin baş tərəfində təndirin olduğu yazırlar. Cosiah Brever evlərdə baca olmamasını bahalı yaşam tərzilə əlaqələndirmişdir. Səyyah yanacağı olduqca bahalı olması səbəbilə evlərdə ocaq ya da baca axtarmağın mənasız olduğunu söyləmişdir. Odun parçaları ilə dağdan qazılıb çıxarılan kömürün peçlərdə yandırılaraq evlərin qızındığını qeyd etmişdir. Buna baxmayaraq, evlərdə bacalara rast gələn səyyahlar da olmuşdur. Belə ki, Ulliam Martin Leik Karamanda sayı təqribən 1000 olan, kərpicdən düzəldilən və düz damları olan evlərdəki bacalardan bəhs edir. Leikin bu qeydləri olduqca önəmlidir. Çünki səyyahlar ziyarət etdikləri bir çox qəsəbə və kənddə evlərin damlarında baca görməmişlər. Leik bu bacaların üzərlərində, bir ip vasitəsilə istəyə uyğun olaraq açılıb bağlanan qapaqlar olduğunu və iplərin evlərin içərisindən idarə edildiyini xüsusilə vurğulayır (9, s.98-106).

Evlərin böyük hissəsinin ağacdan düzəldilməsi istilik problemləri yaratmışdır. Skleti əmələ gətirən taxtalar arasında boşluqlar, soyuq havalarda küləyin içəri girməsinə səbəb olub və evin soyumasına səbəb olub. Cems Bailie Frase İstanbulda qaldığı müddətdə yaşadığı Tarabyadakı ingilis konsolunun köhnə bir türk ya da erməni tikilisi olaraq qeyd etdiyi evinin, çox yaxşı bir arxitektura-ya sahib olmadığından küləyin sərt əstiyi vaxtlarda havanın divarlardan keçərək içərinə soyutduğunu və xüsusilə qış aylarında evin içinin isti saxlanmasının olmadığına bildirmişdir. Julie Pardoe “otaqların bir küncündə isə Avropada olmayan və bir növ mebeli xatırladan təndir yer alır” ifadəsi ilə türklərin özlərinə aid olmayan bir əşya istifadə etdiklərini dilə gətirmiş və tənidi, bir neçə örtü ilə sarılmış taxta bir skleti olan, iç hissəsində isə kömür qoyulan misedən bir qabı olan mebel olaraq təsvir etmişdir (17, s.29-190).

Avropalı səyyahların Şərqi sistemli bir şəkildə araşdırmaları, daha sonralar mədəni və siyasi mövzularda Şərqə baxış tərzini dəyişmişdir. 19-cu əsrdə pik nöqtəsinə çatan sui-istifadə və imperalizm, səyahət namələrin strukturunu da dəyişmişdir, dəmiryolları və gəmilər sayəsində səyahət şəraiti yaxşılaşmışdır. Klassik dövrdəki səyyahlar yerini sənətlərini daha professional şəxslərə vermişlər və beləliklə geoloq, coğrafiyaçı, arxeoloq və filologiya kimi elmi məqsədlərlə səyahət edənlərin sayı artmış, daha həcmli və elmi bazaya əsaslanan əsərlər ortaya çıxmışdır. Amma bunların yanında etnoqrafiya, arxeologiya və filologiya kimi elm sahələrinin birləşərək şərqşünaslıq adlanan bir akademik sahəsinin yaranması Şərq haqqındakı məlumatların daha sistemli hal almasına səbəb olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Amicis Edmondo. Çeviren: Maria Hornor Lansdale. Constantinople, Volume 1, Henry T. Coates & Co., Philadelphia, 1896.
2. Bunaby, Fred. On Horseback Through Asia Minor, Volume I, Sampson Low, Marston, Searle & Rivington, London, 1877.
3. De Kay, James Ellsworth. Sketches of Turkey in 1831 and 1832, J&J Harper, New York, 1833.
4. De Vere Aubrey. Picturesque Sketches of Greece and Turkey, Richard Bentley, New Burlington Street, Volume II, London, 1850.
5. Fellows, Charles. A Journal Written During An Excursion in Asia Minor in 1838, John Murray Albemarle Street, London, 1839.
6. Hamilton, William John. Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia, Volume I, John Murray Albemarle Street, London, 1842.
7. Leake, William Martin. Journal of a Tour in Asia Minor with Comparative Remarks on The Ancient and Modern Geography of that Country, John Murray Albemarle Street, London, 1824.

8. Lennep Henry J. Van. Travels in Little Known Parts of Asia Minor, Volume I, John Murray, Albemarle Street, London, 1870.
9. Muller, Georgina Adelaide. Letters From Constantinople, Longmans, Green and Co., London, 1897.
10. Nassau W. Senior. A Journal Kept in Turkey and Greece in The Autumn of 1857 and The Beginning of 1858, Longman, Brown, Green, Longmans, and Roberts, London, 1859.
11. Pertusier Charles. Picturesque Promenades In and Near Constantinople and On The Waters of Bosphorus, Printed for Sir Richard Phillips and Co., London, 1820.
12. Ramsay, William Mitchell. Impressions of Turkey During Twelve Years' Wanderings, Hodder and Staughton, London. 1897.
13. Spencer, Edmund. Travels in the Western Caucasus, Volume II, Henry Colburn, Great Marlborough Street, London, 1838.
14. Slade, Adolphus. Records of Travels in Turkey, Greece and of A Cruise in The Black Sea with The Capitan Pasha in The Years 1829, 1830 and 1831, E.L. Carey & A. Hart – Chesnut Street, Volume II, Philadelphia, 1833.
15. Thornby, Walter. Turkish Life and Character, Smith, Elder and Co. 65 Cornhill, Volume 2, London, 1860 THORNTON, Thomas. The Present State of Turkey or A Description of The Political, Civil and Religious Constitution, Government and Laws of The Ottoman Empire, Printed For Joseph Mawman, 22 Poultry, London, 1807.
16. Thornton Thomas. The Present State of Turkey or A Description of The Political, Civil and Religious Constitution, Government and Laws of The Ottoman Empire, Printed For Joseph Mawman, 22 Poultry, London, 1807.
17. Pardoe, Julia. The Beauties of Bosphorus, George Virtue, 26, Ivy Lane, London, 1838.s. 136.

РЕЗЮМЕ

Улькер САМЕДОВА

Архитектурные характеристики османских домов в книгах путешественников запада XIX века

Ключевые слова: Османская империя, книга путешествий, западные путешественники, сооружения, турки

В то время большинство путешественников на османские земли составляли дипломаты и их родственники. Из рассказов о путешествиях видно, что целью путешественников было не только побывать на османских землях, но и передать здесь информацию своим странам. Путевые заметки различаются по размеру. Хотя о некоторых городах Османской империи дается подробная информация, о многих из них дается краткая информация. Следует отметить, что именно в этот период большинство путешественников посетили известные города Османской империи.

SUMMARY

Ulker SAMADOVA

***Architectural Characteristics of the Ottoman Dwellings in the 19th Century
Western Travel Books***

Keywords: *Ottoman empire, travel book, western traveles, dwellings, Turks*

In the 19th century, most of the travelers visiting the Ottoman lands were diplomats and their families. It is clear from the travellers' account that the purpose of the travelers was not only to visit the Ottoman lands but also to pass the gathered information to their countries. And the amount of information regarding different Ottoman cities in these travel books is varied; although they give a comprehensive account on some Ottoman towns, on most of them it is too narrow.